

2022

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

<https://doi.org/10.46868/atdd.273>

Azərbaycan şəhəri Şuşa XIX-XX əsr ABŞ mətbuatında

Elnur Nəciyev*

ORCID: 0000-0003-3989-6257

Xülasə

Şuşa şəhərinin tarixinə və mədəniyyətinə dair ABŞ mətbuatında öz əksini tapan materialların indiyə qədər diqqətdən kənar qalması, tədqiq olunmaması bizdə bu boşluğu nisbətən də doldurmaq, az da olsa bu istiqamətdə müəyyən işlər görmək istəyən tədqiqatçılar üçün cığır açmaq istəyi yaratdı. Tədqiq etmək üçün müəyyən etdiyimiz xronoloji çərçivə kifayət qədər böyük olduğundan biz daha çox ABŞ mətbuatının XIX-XX əsr materiallarına diqqət yetirdik. Əvvəlcədən qeyd edək ki, Şuşa ilə bağlı xarici mətbuat nümayəndələrinin məlumatları əsasən Sankt-Peterburqdan əldə edilən məlumatlara əsaslandığına görə əsasən çar hökumətinin, eləcə də Qərbin maraqlarına uyğun formada, xüsusilə də ermənilərin xeyrinə olurdu. Bununla belə, hətta bu cür məlumatların içərisində də Şuşa tarixinə, onun Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin mədəniyyəti mərkəzi, tarixi şəhəri olmasını sübut edən dəyərli materiallara təsadüf etmək olur. Qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz materiallar ABŞ-ın Pensilvaniya, Vermont, Virciniya, Miçiqan, Merilənd, İllinoys, Mississipi, Missuri, Nyu-York, Luiziana, Massaçusets, Montana, Tennessi, Vaşinqton, Ohayo, Kanzas, Cənubi Dakota, Şimali Karolina ştatlarında çap olunan qəzetlərin məqalələrinə əsaslanır.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Şuşa, ABŞ, Mətbuat

Göndermə Tarihi: 02/11/2022

Kabul Tarihi: 19/11/2022

* Bakı Mühəndislik Universitetinin "Ümumi fənlər" kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, enaciyev@beu.edu.az

Bu makaleyi şu şəkildə kaynak gösterebilirsiniz:

NƏCIYEV, E., "Azərbaycan şəhəri Şuşa XIX-XX əsr ABŞ mətbuatında", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Azərbaycan Kültür Başkenti Şuşa'nın 270. Yılı Armağan Sayısı*, 2022, s. 69-84.

The Azerbaijani city of Shusha in the 19th and 20th century USA Press

Elnur Najiyev**

ORCID: 0000-0003-3989-6257

Abstract

The fact that the materials on the history and culture of the city of Shusha, which were reflected in the US media, have so far been ignored and not studied, this made us want to fill this gap relatively and pave the way for researchers who want to work in this direction. Because the timeframe we set for our research was quite long, we focused more on material of 19th and 20th century of the American press. First of all, we note that the information of the representatives of the foreign press about Shusha was mainly based on information received from St. Petersburg and was mainly in the form of the interests of the tsarist government, as well as the West, especially in favor of the Armenians. However, even among such information, we can find valuable materials about the history of the city of Shusha, proving that this city was and is the cultural and historical center of the Karabakh region of Azerbaijan. Note that the materials we studied are based on articles from newspapers published in the US states - Pennsylvania, Vermont, Virginia, Michigan, Maryland, Illinois, Mississippi, Missouri, New York, Louisiana, Massachusetts, Montana, Tennessee, Washington, Ohio, Kansas, South Dakota, North Carolina.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, USA, the press.

Received Date: 02/11/2022

Accepted Date: 19/11/2022

**Senior Lecturer of the Department "General Subjects" of the Baku Engineering University, Doctor of Philosophy in History, enaciyev@beu.edu.az

Азербайджанский город Шуша в прессе США в XIX-XX вв

Эльнур Наджиев**

ORCID: 0000-0003-3989-6257

Резюме

Тот факт, что материалы по истории и культуре города Шуши, получившие отражение в СМИ США, до сих пор оставались без внимания и не изучались, это вызвало у нас желание относительно восполнить этот пробел и открыть путь исследователям, желающим поработать в этом направлении. Поскольку хронологические рамки, которые мы установили для нашего исследования, были довольно длительной, мы сосредоточились больше на материалах XIX-XX века американской прессы. Прежде всего отметим, что информация представителей иностранной печати о Шуше основывалась в основном на информации, полученной из Санкт-Петербурга, и была в основном в форме интересов царского правительства, а также Запада, особенно в пользу армян. Однако даже среди таких сведений можно встретить ценные материалы об истории города Шуша, доказывающие, что этот город был и есть культурным центром и историческим городом Карабахского региона Азербайджана. Отметим, что изученные нами материалы основаны на статьях из газет, издаваемых в штатах США - Пенсильвании, Вермонта, Вирджинии, Мичигана, Мэриленда, Иллинойса, Миссисипи, Миссури, Нью-Йорка, Луизианы, Массачусетса, Монтаны, Теннесси, Вашингтона, Огайо, Канзаса, Южной Дакоты, Северной Каролины.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, США, пресса.

Получено: 02/11/2022

Принято: 19/11/2022

**Старший преподаватель кафедры «Общие предметы» Бакинского Инженерного Университета, доктор философии по истории; электронная почта: enaciye@beu.edu.az

Giriş

Şuşa ilə bağlı ümumiyyətlə qərb mətbuatının yeni dövrünün tədqiqatdan kənarında qalmışdır. Bu baxımdan tədqiqata cəlb etdiyimiz ABŞ mətbuatında Şuşa tarixinə dair materiallar Azərbaycan tarixşünaslığı üçün bir ilkdir. Xüsusilə də təqdim olunan əsərdə Qarabağ xanlığın ləğvindən XX əsrin əvvəllərinə ilə qədər Şuşa tarixi ilə bağlı müxtəlif mövzulara toxunulması onun dövrümüz üçün daha da aktual edir. Materiallarda Şuşanın, Qarabağın tarixi adı təhrif olunmadan düzgün formada qeyd olunmuşdur. Məqalədəki materiallar Şuşada keçirilən məhərrəmlik məclislərindən, Şuşada 1905-1906-cı illər ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlardan, aqlı çəkən əhaliyə göndərilən humanitar yardımları əngəlləmək üçün törətdikləri vəhşiliklərdən, çar hökumətinin Şuşanın türk-müsəlman əhalisini ermənilərlə qarşı-qarşıya qoymaq üçün həyata keçirdiyi tərribatçı siyasətdən, 1892-ci ildə Şuşada da yayılan vəba xəstəliyi və onun fəsadlarından, Şuşa şəhərinin memarlıq quruluşuna, əhalinin geyiminə görə tarixi Azərbaycan şəhəri olmasını təsdiq edən məlumatlardan, rus rəssam Vasili Vereşşagin 1865-cı ildə Şuşada çəkdiyi fotolardan (“Şuşa məscidi”, “Şuşada məhərrəmlik”, “Müsəlman məktəbi”, “Şuşada varlı tatar (Azərbaycan türkünün) evinin zalı” və s.), Qarabağın Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə etməsi, əsas şəhərinin Şuşa olmasından, 1813-cü il Gülüstən müqaviləsindən, çar Rusiyanın Qafqazda ruslaşdırma siyasəti və bu tədbirini pərdələmək üçün atdığı addımlardan, Şuşadan XX əsrin əvvəllərində yerli əhalinin köçə məcbur edilməsi, bu təşəbbüsə səbəb olanların həbs edilərək sürgün edilməsi və başqa maraqlı məlumatlardan ibarətdir.

1- Şuşa XIX əsr ABŞ mətbuatında

1827-ci il iyun ayının 19-da Pensilvaniyanın Filadelfiya şəhərində “The National Gazette and literary register” adlı qəzetin ilk səhifəsində Qacarlar dövləti ilə Rusiya imperiyası arasında 1826-1828-ci illərdə baş verən müharibəyə dair məlumatları özündə əks etdirən “Rusiya və Persiya” adlı məqalə diqqəti cəlb edir. Məqalədə verilən məlumat “Calcutta Government Gazette” adlı mətbu orqanın 1826-cı il 11 dekabr

tarixində çap olunan sayına istinadən oxuculara təqdim olunur. Həmin məqalədə Fətəli Şah Qacarın hicri tarixi ilə 1242-ci ilin məhərrəm ayında, miladi təqvimini ilə 1826-cı ilin avqust ayına verilmiş fərmanının mətni təqdim olunur. Həmin fərmanda Qacar qoşunlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycan xanlıqlarının azad edilməsi istiqamətində apardığı hazırlıq işləri və döyüşlərin aparılacağı istiqamətlər diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Qarabağ ərazisi bu fərmanda fərqləndirilir. Təsadüfi deyil ki, Fətəli şah Qacar Şuşa qalasını və Qarabağ ərazisini fəth etmək üçün 15000 atlı qoşun və Azərbaycanın digər ərazilərindən əlavə 20000 nəfərlə yürüş etmək üçün əmr vermişdi. Məqalədə belə qeyd olunur:

“...Biz Cəmi Cihannuma”dan Persiya şahının (Qacarlar dövlətinin şahının – E.N.) Rusiya ilə müharibəyə başlamasına dair hesabat verən oğlu Hüseyn Əli Mirzəyə ünvanlanmış, bülleten üslubunda olan fərmanlarını götürdük. Əsas hadisələrlə bağlı bizdə olan məlumatlara çox az nəşə əlavə edir, lakin detalları daha dolğun şəkildə qeyd edir və haqqında bəhs edilən şəxslər, yerlər barədə daha dəqiq təsvirlər verir... bunun Persiya siyasətində yenilik olduğunu düşünə bilərik... Fərmanda dini təəssübkeşliklə insanları müharibəyə cəlb etmək üçün sarayın məqsədləri göstərilir... Biz başa düşürük ki, məşhədli Molla böyük ölçüdə müharibənin əsas təhrikçisi idi və ... Ağa Seyid Məhəmməd xeyli sayda dindar insanla birgə şahın Sultaniyyədəki düşərgəsinə gedir ki, onu kafirlərə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmağa təhrik etsin. Saray bülletenində təzahür edən təkmil ruh hələ də insanların dini kəsimlərinə təsir etməkdən uzaqdır.

Şöhrətli və bəxtəvər Şahzadə, səltənətin himayədarı və bəzəyi Hüseyn Əli Mirzəyə məlum olsun ki, bu ilin yazında əlahəzrət Rusiyanın İrəvan qəzasında Göyçədən asılı olan Balıqlı mülkünü saxlamaqla keçmiş qudurğanlığına, eləcə də Məhəmməd inancına (müsəlmanlığa – E.N.) və Şah sarayına son günlərdə çoxsaylı etirazlar ünvanlayan əhaliyə edilən zülmə görə cəzalandırmaq qərarına gəlib. Bu qərarlığın sübutu olaraq Sultaniyyə bağlarında şah çadırları qurulmuşdur. Buraya dinc münasibətlərin qorunması və hərbi əməliyyatların baş verməsinin qarşısını almaq üçün Rusiyadan bir səfir gəldi. Buna müvafiq olaraq nazirlər qaydalara uyğun olaraq danışıqlara başladılar. “Etinasız olmayın, sülhə çağırın və siz güclü olacaqsınız, çünki Allah sizinlədir. Onlar hər zaman razılaşmadan kənara çıxır, onu başqa təkliflərlə əvəzləyirdilər. Bu minvalla bir neçə gün keçəndən sonra səfirin işğal edilən əraziləri boşaltmaqla bağlı razılaşacağına, və ya onun hakimiyyəti altında olan Məhəmmədi

(müsəlman – E.N.) rayonların müdafiə etməyə vəd verməsinə dair heç bir ümid yaranmadı. Buna görə də, qərara alındı ki, həqiqi inancın vəziyyətini kafir qəsbkarlığından təmizlənsin, deyildiyi kimi “Qəlblərindəkinə gələndə, Allah onların pis niyyətini ortaya çıxarmayacaqmı?”; “imanı olmayan kafirlərlə döyüş”, “Allah iman edənləri haq sözlərlə dəstəkləyəcək”. Əlahəzrət dövlətin naibinə Şuşa qalasını (Şuşa, paytaxt) və Qarabağ ərazisini fəth etmək üçün 15000 atlı qoşun və Azərbaycanın digər ərazilərindən əlavə 20000 nəfərlə yürüş etmək üçün əmr verdi. İrəvan sərdarı Hüseyn xana da göstəriş verildi ki, eyni vaxtda 10 min nəfərlik nizami qoşun və xidmətində olanlarla Göyçəni və Tiflis ətrafını fəth etsin. Şahın öz qoşunları ilə əlahəzrətə qoşulmaları üçün verdiyi əmrlər Şirvanlı Mustafa xana, Surxay xan Ləzgiyə, Bakılı Həsənəli xana və Şəki, Dərbənd və Dağıstanın digər hakimlərinə də ünvanlandı.”¹

Pensilvaniya Ştatının Pitsburq şəhərində çapdan çıxan “Pittsburgh Daily Post” qəzetinin 1891-ci il 12 yanvar buraxılışında Şuşa şəhəri ilə bağlı da dəyərli fotoların müəllifi, rus rəssam Vasili Vereşşagin (1842-1904) barədə məlumat verilir və bu məlumatda Şuşa şəhəri ilə bağlı məsələlərə də toxunulur. “Pittsburgh Daily Post” qəzetinin 1891-ci il 12 yanvar buraxılışında rus rəssamı Vasili Vereşşagin barədə belə məlumat verilir:

“Vereşşagin 14 oktyabr 1842-ci ildə Novqorod əyalətində anadan olmuşdur. Atası onun dəniz piyadaları zabiti olmasını arzu edirdi, lakin oğlu rəssam olmaq istəyirdi. O dəniz məktəbinə daxil oldu, lakin boş vaxtını incəsənətin öyrənilməsinə həsr edirdi. O hər iki istiqamətdə uğurla işləmişdir, o incəsənət akademiyasında gümüş medal qazanmış və dəniz məktəbini bitirərkən ən yüksək mənsəbə yüksəlmişdir. O tezliklə xidməti tərk edərək 17 yaşında özünü bütünlüklə incəsənətə həsr etdi. 1864-cü ildə bir səyyah kimi böyük şöhrət qazanmışdır. O Londonda və Parisdə, daha sonra Qafqaza və yekunda da Şuşada olmuşdur və qərribə və yeni çox şey gördü...”

Qeyd edək ki, 1865-ci ilin mayında Şuşaya gələn məşhur rəssam V.Vereşşagin 3 aya yaxın burada qalmış, hətta, Parisə qayıdıandan sonra da Şuşaya aid silsilə rəsmlər çəkmişdir və bu əsərlərdə Şuşanın Azərbaycan şəhəri olduğu aydın görünür. Rəsmlərin adları belədir. “Şuşa məscidi” (17 iyul 1865), “Şuşada məhərrəmlik”, “Müsəlman məktəbi”, “Şuşada varlı tatar (Azərbaycan türkünün) evinin zalı”, “Şuşada varlı tatarın

¹ “Russia and Persia”, *The National Gazette and literary register*, №2028, Vol. VII, Tuesday, June 19, Philadelphia, Pennsylvania 1827, p. 1.

qonaq evi” və s. Şuşada məhərrəmlik məclisi ilə bağlı ABŞ mətbuatında verilən məlumatlar məhz Vasili Vereşşaginın səfər təəssüratlarına əsaslanır. Sadəcə bu fotolar diqqətdən kənar qalmış və Amerika mətbuatında dərc edilməmişdir. Vasili Vereşşaginın müəllifi olduğu fotolar Şuşanın tarixinə dair dəyərli mənbədir.²

Virciniyada çapdan çıxmış “Alexandria Gazette” adlı mətbu orqanında “Vəba” başlıqlı bir məqalədə 1892-ci ildə Azərbaycanın bəzi bölgələrində baş vermiş vəba xəstəliyi və onun fəsadları barədə maraqlı məlumatlar verilir. Məqalədə belə qeyd edilir:

“London, 29 iyun. – Persiyanın Məşhəd şəhərində vəbadan ölənlərin sayı artmağa davam edir. İndi gündəlik olaraq orta ölüm səviyyəsi 25 nəfərdir. Əvvəlki rəsmi xəbəri gündəlik orta ölüm sayının 35 nəfər olması əvəzlədi. İyunun 26-da Rusiyada, Bakı şəhərində hospitala 35-dən çox xəstə daxil oldu. Bunlardan 18 nəfəri öldü. Orada 84 nəfər hələ də xəstəlikdən əziyyət çəkir. Şuşada, türk sərhəddi yaxınlığında 3 hadisə qeydə alınıb. İndiyə qədərki hesabatlar iyun ayı ərzində bütün yerlərdə geniş ərazidə xəstəliyə məruz qalan 512 nəfərdən cəmi 374 nəfərinin öldüyünü göstərir. Əgər rəqəmlər etibarlıdırsa, bu o qədər də narahatedici deyil.”³ Qeyd edək ki, bu məlumat demək olar ki, bir çox ABŞ mətbu orqanlarında yayımlanmışdır.⁴ Luiziana ştatının Nyu Orlean şəhərində çapdan çıxan “The Times-Picayune” qəzetinin 1894-cü il, 21 sentyabr tarixli nəşrində məhərrəmlik ayında Qafqazda, o cümlədən də Şuşada keçirilən əzadərlik məclislərinə həsr edilmiş bir məqalə diqqəti cəlb edir. Həmin məqalə “Qızgın Məhərrəm məclisi. Hamısından ən mənzərəli və ən diqqətəlayiqi. Dünyada möhtəşəm dini mərasimlər. Şiələrin “Hüseyn məclisi. Müsəlman şəhidinin öldürülməsinin xatirəsinə”⁵ adlanır. Həmin məqalədə belə qeyd olunur:

“İki böyük müsəlman məzhəbindən sünnilər daha ortadoksal hesab edilir. “Nyu York Tribün” bildirir ki, hər halda, onlar inancın texniki tələblərinə, ibadət formalarına, oruc, bayram və digər mərasim funksiyalarına daha çox riayət edirlər. Digər tərəfdən isə şiələr skeptik və laqeyddir, ilin bir qısa dövrü istisna olmaqla dini

² “Vassili Verestchagin”, *Pittsburgh Daily Post*, Monday, January 12, Pittsburgh, Pennsylvania 1891, p. 4.

³ “Cholera”, *Alexandria Gazette*, Wednesday, June 29, Alexandria, Virginia 1892, p. 2.

⁴ “Cholera Epidemic”, *St. Louis Post-Dispatch*, Wednesday, June 29, St. Louis, Missouri 1892, p. 5; “The Epidemic crosses into European territory at Astrakhan”, *The New York Times*, Monday, July 04, New York 1892, p. 1

⁵ “The passion play of Moharrem”, *The Times-Picayune*, Friday, September 21, New Orleans, Louisiana 1894, p. 2.

məsələlərə az diqqət yetirirlər. Lakin kafirlərin və gavurların iyul adlandırdıqları ayda Məhərrəm məclisləri başlayanda onlar sünnilərlə müqayisədə daha şövqlü dindar olurlar. Sanki bir ayda digər on bir ayın laqeydliyini kompensasiya etməyə çalışırlar. Məclisin ilk 10 günü ərzində onlar ən ciddi şəkildə oruc tuturlar. Nə baş qırxarlar, nə də saqqal. Onlar 7-ci əsrin faciəsinin – şiələrin müqəddəsləri – Əli, o cümlədən Hüseyinin Ərəb xəlifəsi Yezidin fitvası ilə oğlanları ilə birgə vəhşicəsinə qətlə yetirilmə hekayəsini oxuyur, ya da onlara oxunulur. Onlar gecə boyu davam edən dərvişlərin çilgin rəqslərinə qoşulurlar, o vaxta qədər ki onlar yorğunluqdan qopub gözləri önündə imamın qətlinin nümayiş olunduğu müdəqqəs tamaşada təntənəli bir vəzifə olaraq iştirak etsinlər. “Hüseyn məclisi” bütün dünyadakı “coşğun tamaşa”lardan ən mənzərəli və ən diqqətəlayiqidir. Bu Persiyanın, Qafqaz və Əfqanıstanın şiə əhalisi arasında Məhərrəm məclisinin ən möhtəşəm xüsusiyyətidir. Lakin “London Standart”dan olan müşahidəçiyə görə Transqafqazın Yelizavetpol əyalətinin kimi qeyd edilən və tanınan Qarabağın qədim paytaxtı Şuşada Transqafqaz tatarlarının Hüseyinin qətlini, daha doğru ifadə etsək açıq-aydın barbarlığa, çəkdiyi əzablara və işgəncələrə könüllü olaraq dözdüyünə görə bu şəhadət prosesinin təntənəli yürüşlə anılması öz xarakterinə görə tamamilə unikaldir və analoqu yoxdur. Şuşada Məhərrəm məclisləri şiələr arasında məşhurdur və transqafqazın aparıcı mərkəzlərindən – İrəvandan, Şimali Persiyadan və Asiya Türkiyəsindən çoxlu sayda dindarları özünə cəlb edir. Mərasim 10 gün davam edir. Şuşada Hüseyin mərasimləri keçirmək ənənə halını almışdı... hər növbəti gün məscidin qarşısında, açıq havada və karvansara əhatəsində məclis keçirilirdi. Şəhidlər üçün yürüş məclisin yekun hadisəsi kimi təşkil edilirdi və müqəddəs İmam Hüseyinin qətlinin anılması ilə yekunlaşırdı. Şuşa daha təmiz və bəzi düz küçələri olan normal Qafqaz tipli şəhərdir. Lakin dağınıq quruluşa malikdir. Belə ki, ərazinin böyük hissəsini əhatə edir və transqafqaz tatarlarının evləri Məhərrəm məclisləri kimi açıq havada keçirilən tamaşaları izləmək üçün yaxşı uyğunlaşdırılmışdır. (Şuşadakı evlər – E.N.) əksər hissələrdə ikimərtəbəlidir, ikinci mərtəbələrində açıq balkon və ya veranda var. Evlərin damı aşağıya doğru elə formada tikilmişdi ki, günəşdən və əlverişsiz havadan qorumaq üçün sığınacaq rolu oynayırdı. Mərasim keçirilərkən “əzabkeşlər”in səhər keçdikləri məscidə yaxın küçədəki döngədə bütün balkonlar tutulmuş olurdu, küçələr isə dindarlar və nizamlı bir izdihamla dolu olurdu; amma belə bir izdihamı yalnız transqafqaz yüksəkliklərində görmək olardı. Çərkəz tipli əsl tatar

qanlılar uzun, qara “xalat” və “qalpaq”da, keçə xalat və xəz papaqda; konusvari Astraxan baş geyimində yuxulu görünüşlü farslar öz milliyyətini nümayiş etdirirdilər; Xəzər dənizi regionlarından olan əcnəbilər türbanlarda və dizə qədər çatan, daxilə yönələn qıvrım-qıvrım nöqtələri olan hərbi çəkmələrdə, qadınlar ayaqlarına kimi onları örtən, heç bir şey görməyə imkan verməyən yaşmaqda olurlar, ancaq gözləri üçün yaşmaqda açılan deşiklər və bir cüt sarı çəkmələri görünür. Hazırda və daha sonra rus rəsmiləri hərbi mərasim papağında və boz paltoda, adamlar arasında rahat şəkildə yerlərini tuturlar burada və orada qaragözlü “Kauli” və ya qaraçı at satıcıları gözünüza dəyə bilər... Məscidin iki minarəsi və mərkəzi günbəzində ağ bayraqlar var ki, onları da bir neçə atlı götürür və xətt boyu aralıqlarla qruplaşdırırlar. Küçənin yalnız bir tərəfini tutan yürüşün digər tərəfdən daha asan keçməsinə təmin etmədən izdiham inamlı və nizamlıdır, lakin insanların əksəriyyəti ritmik formada, meditatif şəkildə sinələrinə döyürlər və ya səssiz bir bağlılıqla özlərini önə və geriyə doğru yırğalayır. Həmin anda ağ bayraq dalğalandıran bir atlı keçir, hərəkət edən kütlənin aramlı səsi eşidilir və bütün başlar şövqlə yüksəklərə doğru çevrilir, arxasında təpəlik fonla uzaqdakı ağ sütun cəsarətlə önə çıxır. Səsküylü nidalar qeyri-müəyyən şəkildə qulağa çatır və daha sonra da “Hüseyn!”, “Hüseyn!” sözləri yüksək səslə təkrarlanır. Tatarlar müqəddəsin adını belə tələffüz edirlər. Hüseyn eşidilir, “əzabkeş”lərin yaxınlaşmasından xəbər verir. İzdiham tərəfindən fəryad qoparılır və bir az vaxt ötdükdən sonra yürüş edən kütlə daha yaxşı görünür. Qarşıda günün daha kiçik - könüllü şəkildə az miqdarda əzaba razı olan “əzabkeşləri” gəlir. Sayları iki-iki addımlayan 150 nəfərdir. Hər biri başı qırılmış və ayaqyalın hərəkət edirlər, boyun ətrafına bağlanmış və çılpaq ayaq biləklərinə qədər asılmış uzun ağ parça geyinirlər. Hər birinin sağ əlində kəskin, əyri və çarpaz saplı qılınc var. Qılınc özünəməxsus şəkildə tutulur, baş barmaq eləcə də şahadət barmağı ilə tutulur, 3 barmaq isə qulpun ətrafında olur, tiyə içəriyə doğru çevrilir. Silahı tutan sağ əl sinəyə sıxılır və iti kənarını çılpaq alına elə bir tərzdə tuturlar ki, onu daşıyan hərəkət etdikcə bədəni və dərinə kəsir. Alınları və qafa tasının ön hissəsinin sümiyyəinə vurulur və dərin kəsiklərlə yaranır, həmin kəsiklərdən qan damcılayır. Üz qatılmış və laxtalanmış qanla örtülür, zolaq-zolaq olur, gözlərin sarısı və dişlərin ağından başqa heç nəyin görünmədiyini, insanın xüsusiyyətlərini effektiv şəkildə maska kimi gizlədən qaranlıq şəbəkə yaradır. Hər birinin önündən asılı olan ağ parça qılınc kəsiklərindən davamlı olaraq damcılanan laxtalanmış və qatılmış qanla

örtülürdü, küçələrdəki daşların iti kənarlarının üryan ayaqları üzərində açdığı qanayan ləkələr vardı. Vaxtaşırı onlar irəli doğru yollarına davam etdikcə bu prosesin iştirakçıları daşdıqları qılıncları qaldırır və onların başına enən qılinc qan damcılayan yeni-yeni və dərin yaralar açırdı. Onlar bunu edərkən iştirakçılar gözlərini səmaya doğru yönəldərək əlləri ilə sinələrinə vurur və qışqırırlar: “Bizim təqvalılara nəzər eylə, ya Hüseyn!”, “Bizim dürüstlüyümüzün sütunlarına nəzər eylə, ya Hüseyn!” Səslər daha da güclənir, “Hüseyn” çağırışları daha da coşğun olur və həmin anda əzabkeşlərdən birincisi ortaya çıxır, bir neçə qan ləkəli qılinc daşıyıcısının yanında irəliləyir...” Bu məlumat Nyu Yorkda eyni ildə noyabrın 11-də çap edilən eyni məzmunlu məqalə də təkrar çap edilmişdir.⁶

1902-ci ildə Massaçusets ştatında çapdan çıxan “Boston Evening Transcript” qəzetində “Qafqazın ruslaşdırılması” adlı məqalə dərc olunub.⁷ Sankt-Peterburqdakı “Tayms” qəzetinin müxbiri tərəfindən də istinad edilən “Novaya Vremya” adlı qəzetin bu məqaləsində Qafqazda soyğunçuluğun yayılması məsələsi müzakirə olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, Qafqazda yayılan qanunsuzluq halları getdikcə daha da artır və hər gün daha təhlükəli hal alır. Bu hadisələrin fonunda Şuşada, Bakıda baş verən soyğunçuluq halları misal göstərilir. Qəzet rusları daha mədəni göstərərək əslində dövlətin hər zaman niyyətində olduqları ruslaşdırma siyasəti üçün səbəb yaradır. Təsadüfi deyil ki, Qafqazda qanun pozuntularının qarşısının alınması kimi halların qarşısının alınması üçün “Novaya Vremya” qəzeti belə bir təklif edirdi:

“Məqalə hökumətə rusların Qafqaz əhalisi arasında say nisbətinin artırılmasını şiddətlə tövsiyə edir. Deyilir ki, bütün sakinlər rus dilini öyrənməyə məcbur edilməlidir və kiçik, eləcə də daha yüksək inzibati vəzifələr ruslara verilməlidir”.

Əslində baş verənlər çar Rusiyasına qarşı narazılıq dalğasının bir forması idi. Yəni çar hökumətinin özünün soyğunçu siyasətinə qarşı bir mübarizə forması idi. Eyni məzmunlu Nyu Yorkda “The Buffalo Review” adlı qəzetdə çap olunan “Qafqazda quldurlar cürətlidir” başlıqlı məqalədə də maraqlı məlumatlara rast gəlirik.⁸ Həmin məqalədə hətta Qafqazda rus şahzadəsinin öldürülməsi barədə də məlumat verilir.

⁶ “Moslem passion play”, *Democrat and Chronicle*, Sunday, November 11, Rochester, New York 1894, p. 3

⁷ “Russianize the Caucasus”, *Boston Evening Transcript*, Monday, November 03, Boston, Massachusetts 1902, p. 14.

⁸ “Brigands bold in Caucasus”, *The Buffalo Review*, Tuesday, November 04, Buffalo, New York 1902, p. 2.

1903-cü il 30 iyul tarixində “Boston Evening Transcript” qəzetində “Persiyanı kim idarə edir?” başlıqlı məqalədə⁹ Gülüstan müqaviləsi barədə məlumat verilir. Həmin məqalədə belə qeyd edilir:

“1813-cü il Gülüstan (məqalədə - Culistan – E.N.) müqaviləsi ilə Persiya Rusiyaya Dağıstanı, Şirvanı və Şuşanı güzəştə getdi, eyni zamanda Gürcüstan və Qafqazın digər əraziləri üzərində olan bütün iddialarından imtina etdi.” Eyni məlumat dövrün digər qəzetlərində də dərc edilmişdir.¹⁰ 1905-ci il sentyabrın 5-də ABŞ-ın Ohayo ştatında çapdan çıxan “The Daily Times” qəzetindəki “Qiyamda 50 nəfər öldürüldü” başlıqlı məqalədə əsasən Bakıda hökumət əleyhinə baş verən hadisələrə işıq tutulur. Bakıda baş verən döyüşlər zamanı 50 nəfərin öldürülməsi qeyd olunur. 2 sentyabr tarixində baş verən bu hadisə zamanı çoxlu sayda yaralananların olması, onların da çoxunun Azərbaycan türkləri (mənbədə tatarlar – E.N.) olması qeyd olunur. Verilən xüsusi depeşalara görə Bakıda 151 tikili dağıdılmışdır. Bakı ilə yanaşı Şuşada da bu cür toqquşmaların olmasına da mənbədə diqqət çəkilir və bir cümlə ilə belə qeyd olunur: *“Şuşada iğtişaşlar yenidən dayandırılmışdı ki, Bakıda tramvayların tətili yeni narazılıqlara şərait yaratdı”*.¹¹

Montanada 1895-1921-ci illərdə çapdan çıxan “Great Falls” qəzetinin 1906-cı il buraxılışında “Yenidən irqçi müharibə” adlı məqalə diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə Şuşada, Gəncədə baş verən qırğınlardan bəhs edilir:

*“Yelizavetpol (Gəncə - E.N.), Transqafqaz, 31 yanvar. Ermənilərin və Tartarların (tatarların, yəni türklərin – E.N.) bir-birini qırdığı Yelizavetpol və Şuşa arasındakı vilayətdə yenidən irqçi müharibə baş verdi. Bu dəhşətlərə vilayətin əhalisinin aclıqdan ölməsi və tif xəstəliyinin tüğyan etməsi də əlavə olunur. Ərzaq və ya tibbi yardım göndərmək mümkün deyil.”*¹²

Pensilvaniyanın Lankaster şəhərində çapdan çıxmış “The News-Journal” adlı mətbu orqanında “Qafqazda ciddi narahatlıq. Döyüşən qruplaşmalar geniş miqyasda hərbi fəaliyyəti davam etdirir” başlıqlı bir məqalədə 1905-ci il iyul ayının sonlarında

⁹ “Who Controls Persia?”, *Boston Evening Transcript*, Thursday, July 30, Boston, Massachusetts 1903, p. 10.

¹⁰ “Seek control of Persia, Russia and England Engaged in a Great Game of Diplomacy”, *The Anaconda Standard*, Tuesday, August 25, Anaconda, Montana 1903, p. 10; “Russia is Steadily Aggressive”, *Nashville Banner*, Monday, September 28, Nashville, Tennessee 1903, p. 1.

¹¹ “50 killed in revolt”, *The Daily Times*, Tuesday, September 05, New Philadelphia, Ohio 1905, p. 1.

¹² “Race war again”, *Great Falls Tribune*, Thursday, February 01, Great Falls, Montana 1906, p. 1.

Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərində - ermənilər tərəfindən Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımları barədə maraqlı məlumatlar verilir:

“Alovlar içərisində olan bir şəhər – Şuşa Ermənilər və tatarlar (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur – E.N.) ölümcül müharibə aparırlar və problemlər olan yerə isə rus qoşunları göndərilmişdir. Sankt-Peterburq, 31 iyul. – 29 iyuldan bu depeşalardan da gözlənilirdi kimi ermənilər, tatarlar və rus qoşunları arasında Şuşadakı üçtərəfli sülh qısa müddətli oldu. Ağ bayraqların nümayişi və davamlı sülhün bərqərar olması üçün döyüşən qruplaşmaların nümayəndələrinin təyin edilməsi dünən daha geniş və daha qanlı ölçüdə ədavətin yenidən başlanmasının başlanğıcı oldu. 30.000 nəfər əhalisi olan, göründüyü kimi tatar məhəllələri alovlar içərisində olan Şuşa şəhərinin sadəcə özündə (Tiflisdən 180 mil cənub-şərqə) tam təşəkküldə döyüşlər getmirdi, həm də ətrafa yayılırdı. Tatar əhali ayağa qalxmışdı, erməni və rus qoşunlarını üstələməyə çalışırdı. Rus qoşunlarının komandanı general Zoloşşakov (Qoloşşapov ? – E.N.) təcili olaraq əlavə qüvvə istəmişdi. Hadisə yerinə - əsgərlər olan ən yaxın məntəqəyə artıq Yelizavetpoldakı atıcılardan ibarət bir batalyon göndərilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ötənlik iğtişaşlarda tatarları erməni hücumlarından müdafiə etməkdə təqsirləndirilən ruslar, indi özləri Məhəmmədi qoşunları tərəfindən sıxışdırıldı.”¹³

Şimali Karolina ştatında 20 yanvar, 1906-cı ildə dərc olunan “The Charlotte News” qəzetində Şuşada ermənilərin törətdiyi soyqırımları, dinc əhaliyə aman verilməməsi, hətta göstərilən humanitar yardımlara da əngəl törətmələrinə dair maraqlı bir məlumat yer alır. Həmin məqalədə belə qeyd olunur:

“Hökumət Şuşanın ac müsəlmanlarına ərzaq çatdırmaq üçün dəfələrlə cəhd edir, lakin bütün cəhdlər əbəsdir. Ermənilər dağ keçidlərini tutublar. Bütün bölgə ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalır. Dəhşətli vəhşiliklər. Qadınlara və uşaqlara aman verilmir. Yelizavetpol (Gəncə - E.N.), Zaqafqaziya, 20 yanvar – Ağdamdan olan kuryer Şuşanın ac və mühasirəyə alınmış müsəlmanlarına ərzaq karvanının çatdırmaq üçün dəfələrlə etdiyi cəhdləri təsvir edir. Karvan qoşunların güclü dəstəyi ilə, müsəlman könüllülər və köməkçilərlə 3 dəfə yola çıxsada da, dağ keçidlərini tutan ermənilər tərəfindən qarşısı alınmışdır. Ağdam ətrafında bütün rayon ən dəhşətli vəhşiliklər törədən, yaralıları, qadınlara, uşaqlara aman verməyən ermənilər və digərləri

¹³ “Serious trouble in the Caucasus”, *The News-Journal*, Tuesday, July 31, Lancaster, Pennsylvania 1906, p. 1.

tərəfindən təcavüzə məruz qaldı. Müsəlmanlar məşhur Qarapirim ziyarətəhəinə edilən hücumdan çox hiddətləniblər. Şiddətli qarşılıqdan sonra hücum edən ermənilər 50 ölü və ya yaralıyı qoyub qaçdılar.”¹⁴ Bu məlumat ABŞ-da nəşr olunan digər qəzetlərdə də çap olunmuşdur.¹⁵ Şimali Karolina ştatında Şarlotte şəhərində çap olunan “The Charlotte News” adlı qəzetdə 1915-ci ildə birinci dünya müharibəsinin gedişində Osmanlı imperiyasının Qafqaz cəbhəsində qazandığı uğurlardan bəhs edən 1915-ci il iyun ayının 24-də “Türklər Qafqazda qalib gəlir” adlı məqalə dərc edilmişdir. Bu məqalədə belə qeyd olunur:

“24 iyun səhər saat 8:30-da – Türklərin Qafqazda daha bir uğuru barədə diinə axşam hərbi ofisdən yayılan rəsmi bəyanat barədə məlumat verilir. Orada deyilir: “23-ü gecə yarısı Qafqaz cəbhəsində Olti istiqamətində gecə yarısı şiddətli döyüşlərdən sonra türklər Qarabağ yüksəkliklərində, Qalaboğazı rayonunda 2900 metr ərazi ələ keçirmişdilər. Düşmən şərqə doğru qaçdı. Türklər bir neçə yüz qutu döyüş sursatı və böyük miqdarda hərbi texnika ələ keçirdilər”. Zaqafqaziyanın Qarabağ bölgəsi Yelizavetpolda Kür və Araz çayları arasında uzanır. Əsas şəhəri Şuşadır.”¹⁶

---

¹⁴ “Vain attempt to Aid the Starving Muhammedans”, *The Charlotte News*, Saturday, January 20, Charlotte, North Carolina 1906, p. 1.

¹⁵ “Starvation in Shusha, Armenians block efforts to get food to Mohammedans”, *The Philadelphia Inquirer*, Sunday, January 21, Philadelphia, Pennsylvania 1906, p. 49; “Mohammedans Starving”, *The Washington Post*, Sunday, January 21, Washington, District of Columbia 1906, p. 5.

¹⁶ “Turks Win in Caucasus”, *The Charlotte News*, Thursday, June 24, Charlotte, North Carolina 1915, p. 13.

Nəticə

Şuşa ilə bağlı ümumiyyətlə qərb mətbuatının yeni dövrünün tədqiq olunmaması bu məqalənin Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətini daha da artırır. Xüsusilə də təqdim olunan məqalədə təqdim edilən xronoloji çərçivə daxilində Şuşa tarixi ilə bağlı müxtəlif mövzulara toxunulmasını onun dövrümüz üçün daha da aktual edir. Bütövlükdə məqsədimiz Şuşanın bu dövr tarixini tam tədqiq etmək olmadığına görə, əsasən Şuşa tarixi ilə bağlı ABŞ mətbuatında öz əksini tapan ən maraqlı və daha obyektiv məlumatları tədqiq etməyə çalışdıq. Bu istiqamətdə görülən işin gələcəkdə də vətən tarixşünaslığında daha sistemli şəkildə davam etdirilməsini və Şuşa tarixinin ümumiyyətlə dünya mətbuatında daha geniş şəkildə araşdırılmasını ümid edirik.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat

“50 killed in revolt”, *The Daily Times*, Tuesday, September 05, New Philadelphia, Ohio 1905, p. 1.

“Brigands bold in Caucasus”, *The Buffalo Review*, Tuesday, November 04, Buffalo, New York 1902, p. 2.

“Cholera Epidemic”, *St. Louis Post-Dispatch*, Wednesday, June 29, St. Louis, Missouri 1892, p. 5.

“Cholera”, *Alexandria Gazette*, Wednesday, June 29, Alexandria, Virginia 1892, p. 2.

“Mohammedans Starving”, *The Washington Post*, Sunday, January 21, Washington, District of Columbia 1906, p. 5.

“Moslem passion play”, *Democrat and Chronicle*, Sunday, November 11, Rochester, New York 1894, p. 3.

“Race war again”, *Great Falls Tribune*, Thursday, February 01, Great Falls, Montana 1906, p. 1.

“Russia and Persia”, *The National Gazette and literary register*, №2028, Vol. VII, Tuesday, June 19, Philadelphia, Pennsylvania 1827, p. 1.

“Russia is Steadily Aggressive”, *Nashville Banner*, Monday, September 28, Nashville, Tennessee 1903, p. 1.

“Russianize the Caucasus”, *Boston Evening Transcript*, Monday, November 03, Boston, Massachusetts 1902, p. 14.

“Seek control of Persia. Russia and England Engaged in a Great Game of Diplomacy”, *The Anaconda Standard*, Tuesday, August 25, Anaconda, Montana 1903, p. 10.

“Serious trouble in the Caucasus”, *The News-Journal*, Tuesday, July 31, Lancaster, Pennsylvania 1906, p. 1.

“Starvation in Shusha. Armenians block efforts to get food to Mohammedans”, *The Philadelphia Inquirer*, Sunday, January 21, Philadelphia, Pennsylvania 1906, p. 49.

“The Epidemic crosses into European territory at Astrakhan”, *The New York Times*, Monday, July 04, New York 1892, p. 1.

“The passion play of Moharrem”, *The Times-Picayune*, Friday, September 21, New Orleans, Louisiana 1894, p. 2.

“Turks Win in Caucasus”, *The Charlotte News*, Thursday, June 24, Charlotte, North Carolina 1915, p. 13.

“Vain attempt to Aid the Starving Muhammedans”, *The Charlotte News*, Saturday, January 20, Charlotte, North Carolina 1906, p. 1.

“Vassili Verestchagin”, *Pittsburgh Daily Post*, Monday, January 12, Pittsburgh, Pennsylvania 1891, p. 4.

“Who Controls Persia?”, *Boston Evening Transcript*, Thursday, July 30, Boston, Massachusetts 1903, p. 10.